

ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНА МОДЕЛЬ ГЕТЬМАНАТУ

2.1. Квітневий переворот: передумови і рушії

9 лютого 1918 р. у Бресті Українська Народна Республіка уклала з державами Четверного Союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія та Туреччина) мирний договір. Ця угода була детермінована динамічним розвитком тогочасної військово-політичної ситуації. Підписуючи договір, Німеччина й Австро-Угорщина розглядала Україну як потенційне джерело постачання продовольства та сировини, украй необхідних їм для продовження війни. У свою чергу УНР потребувала захисту від більшовицької агресії. За Брестським договором Україна мала до 31 липня 1918 р. поставити до Німеччини й Австро-Угорщини 60 млн. пудів хліба, 2750 тис. пудів м'яса (живою вагою), іншу сільгосппродукцію та промислову сировину.¹ Від цього мирна угода дістала образну назву «хлібний мир» (Brotfrieden).

Саме проблема отримання з України обумовлених обсягів продовольства стала визначальною у розвитку відносин УНР з новими союзниками. А неспроможність забезпечити реалізацію цього завдання змусила Німеччину вдатися до повалення Центральної Ради. Факт провідної ролі німців в організації квітневого державного перевороту в Україні у тій чи іншій мірі визнається всіма течіями української історіографії — зарубіжної, радянської, сучасної. Сутнісні розходження виявляються лише в оцінках дій Центральної Ради та консервативних сил, очолених П. Скоропадським.

Природно, що лідери Центральної Ради намагалися певним чином виправдати свою поразку. Так, М. Грушевський визнавав, що «німецька військова сила стала рішучим фактором в Україні». Водночас він звинувачував «різні українські групи», які скористалися ситуацією, щоб скинути соціалістичний кабінет, зломити гегемонію українських есерів, знищити соціалістичні закони Центральної Ради тощо².

В. Винниченко прямо вказував, що «державний переворот, учинений німецькими генералами». Він бачив у цьому процесі лише дві серйозні фігури: Центральну Раду й німецьких військових³. Поважні дослідники історії Української революції, безпосередні учасники тих подій П. Христюк та І. Мазепа також відзначають провідну роль німецьких військових у здійсненні перевороту, проте відмовлялися визнати самостійну роль у ньому прогетьманських сил⁴.

Провідні історики державницького спрямування і, насамперед, один з найоб'єктивніших його репрезентантів Д. Дорошенко не відкидає впливу німців на прихід до влади П. Скоропадського, але вважає, що саме конструктивні сили з правого крила українського суспільства отримали довіру союзників. Водночас твердження автора про невтручання німців у здійснення перевороту не відповідає історичним реаліям⁵.

Н. Полонська-Василенко також не заперечує причетність німецького командування до перевороту й головною причиною називає недовіру німців та австрійців до Центральної Ради на відміну від П. Скоропадського⁶. А от І. Крип'якевич був переконаний, що повалення УЦР стало наслідком «пуча німецької сольдатески», а не стихійного пориву народної енергії, спровокованої безпорадністю Центральної Ради⁷.

Радянській історіографії була властива викривальна риторика як дій «контрреволюційної» Центральної Ради, що «продала» у Бресті Україну німецьким імперіалістам, так і самих окупантів. Проте, незважаючи на виразні партійно-класові кваліфікації тогочасних українсько-німецьких відносин, професійні історики цілком обґрунтовано вказували на динамічний процес консолідації поміщицько-буржуазних сил, які й були використані німецьким командуванням для усунення Центральної Ради⁸.

Сучасні українські зарубіжні дослідники досить одноставні в оцінці ролі німецького військового командування у поваленні УЦР. Так, Т. Гунчак пише, що «за лаштунками цього перевороту стояли німецькі генерали. За допомогою жменьки невдоволених українців вони скинули народоправну владу УНР і на її місце поставили таку, що краще відповідала їхнім інтересам»⁹. І. Нагаєвський бачить події дещо в іншому ракурсі, вважаючи, що німцям у ставленні до Центральної Ради «не бракувало доброї волі», але врешті терпець генерала Г. Ейхгорна увірвався і вони вдалися до усунення недієздатного соціалістичного уряду¹⁰. Справжніми призвідцями перевороту німців називає й О. Субтельний, коли ті переконалися, що «молоді українські утопісти» неспроможні правити¹¹.

Частина нинішніх українських дослідників, які позиціонують себе прихильниками історичної доцільності гетьманату П. Скоропадського, акцентують увагу на помилках проводу УНР у стосунках із німцями. І найголовніше, нездатності виконувати взяті перед Центральними державами зобов'язання. Зокрема, Г. Папакін стверджує: «суто господарське питання набуло надзвичайного політичного змісту»¹².

Відомий дослідник історії Української революції В. Солдатенко вважає, що діяльність Центральної Ради була брутально припинена німцями, аргументуючи власні докази ретроспективними оцінками самого М. Грушевського. Водночас він досить точно визначає, що в історичній літературі не бракує спроб дати загальну оцінку досвідові Української революції від

березня 1917 до кінця квітня 1918 р., а їхня суперечливість, несумісність і непримиримість усім давно відомі¹³.

Наявність певної контрверсійності у висвітленні українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради підтверджує й спеціальне історіографічне дослідження С. Гнатюка¹⁴. Значна увага цій темі приділена в монографії М. Несука «Драма вибору», присвяченій взаєминам України із Центральними державами в роки Першої світової війни¹⁵. На наш погляд, ця праця, як і стаття В. Дмитришина «Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року», важливі не тільки як історіографічні, але і як історичні джерела, оскільки написані на унікальних, маловідомих вітчизняним дослідникам німецьких архівних документах¹⁶.

Серед спеціальних досліджень, близьких до даної теми, слід відзначити монографію польського історика В. Менджецького „Німецька військова інтервенція на Україні в 1918 році» та кандидатську дисертацію Н. Кришиної „Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 році»¹⁷. Головну увагу вони приділяють німецькій військовій присутності в добу гетьманату П. Скоропадського, хоч розглядають і проблеми взаємин з урядом УНР. На наш погляд, не можна погодитися із твердженням польського автора щодо німецької інтервенції в Україні. Очевидно, слід розглядати цей процес у діапазоні від військової допомоги до фактичної окупації.

Після укладення Брестської мирної угоди німецька сторона, маючи на увазі розв'язання стратегічного завдання — поставок із України продовольства і сировини, інспірувала офіційне прохання української мирної делегації про пряму збройну допомогу. Голова української дипломатичної делегації О. Севрюк звернувся до представників Німеччини з заявою, в якій наголошувалося, що більшовики розпочали варварську агресію проти УНР, молода українська революція опинилася в небезпеці, а Центральна Рада збирає сили для відсічі. Висловлювалася надія, що миролюбний і організований німецький народ не залишиться байдужим до страждань українців і прийде їм на допомогу¹⁸. Про справжню мету військової допомоги Україні генерал М. Гофман у спогадах писав досить відверто: «Коли центральні держави хочуть мати хліб із хлібного миру з Україною, то мусять самі його взяти. Ми сказали «а» і мусимо сказати «б»¹⁹.

За таких умов уряд УНР і Центральна Рада не мали альтернативи вибору. 12 лютого в Житомирі РНМ під головуванням прем'єра В. Голубовича, на якого були покладені й обов'язки міністра закордонних справ, підтвердила порушене ще 30 січня прохання про бажаність військової допомоги з боку Центральних держав²⁰.

18 лютого німецькі війська генерала А. Лізінгена розпочали просування вглиб української території та зайняли м. Луцьк. Головні сили просувалися вздовж залізниці Луцьк–Рівне–Козятин–Бердичів, а також із Ковеля на

Сарни — Коростень. Кавалерійські й бронечастини з Луцька рухалися на Рівне-Житомир. 21 лютого німецькі війська зайняли Новоград-Волинський.

У зв'язку з початком наступу німецьких військ РНМ видала спеціальну відозву до українського народу. Цей документ був покликаний пояснити причини прийняття урядом УНР військової допомоги від нині вже дружніх держав — Німеччини й Австро-Угорщини. Аналогічну відозву у Бресті оприлюднила й українська мирна делегація. Вона відрізнялася істотною антиросійською налаштованістю й намаганням переконати українців у дружніх намірах союзників. Зокрема, у відозві підкреслювалося: «Віднині німці вже не вороги нам, і ми кличемо всіх громадян Української Народної Республіки спокійно і довірливо зустрічати німецьке військо і ставати разом із ним до оборони рідного краю від кацапських розлючених підкуплених банд»²¹.

Окрім того, постійно велися намагання переконати українську громадську думку, що разом із німецько-австрійськими силами боротьбу проти більшовиків веде й українське військо. Зокрема, міністр внутрішніх справ П. Христюк телеграмою повідомляв, що на Україну виступили українські частини, організовані з колишніх полонених — українців, а серед австрійських військ галицькі стрільці. Вони б'ються за відновлення здобутків революції й незалежність України, а тому їх слід всіляко підтримувати. Містилося й попередження: хто буде агітувати проти нових союзників, вважатиметься державним злочинцем.

У ніч із 1 на 2 березня за домовленістю із німецьким командуванням у Київ першими вступили українські війська. Майже одночасно до міста почали входити й німецькі частини. У зв'язку зі звільненням столиці України голова РНМ УНР В. Голубович 2 березня направив рейхсканцлеру Німеччини Г. Гертлінгу телеграму, в якій від імені українського народу і його уряду дякував за допомогу, надану «переможними німецькими військами»²². Він також висловлював сподівання, що «як тільки вони виконають свій обов'язок, буде віддано розпорядження про їх відкликання»²³. У телеграмі-відповіді канцлер висловив задоволення сприянням звільненню українського народу. Містилося там і надзвичайно важливе запевнення: «Як тільки Ви визнаєте, що німецькі війська на Україні вже виконали свою місію, вони будуть відізовані звідти»²⁴.

Очевидно, ці слова німецького урядовця породили в молодого прем'єра УНР дещо спрощене уявлення про терміни й умови перебування німецьких контингентів в Україні. Аналогічні запевнення від члена австрійської делегації у Бресті посла Ф.Візера отримав і керівник української мирної делегації О. Севрюк у відповідь на прохання військової допомоги: «Просунуті з даного місцеперебування на територію Української Народної Республіки австро-угорські війська будуть відкликані, як тільки Рада висловить таке побажання»²⁵.

Просування німецьких і австрійських військ углиб української території почало створювати перші напруженості в їхніх зносинах із місцевим насе-

ленням. 3 березня РНМ постановила, що будь-які реквізиції для власних потреб і німецького війська мають проводитися українським урядом. За вилучене повинні видаватися офіційні квитанції, які підлягали оплаті протягом півроку. Була також ухвалена постанова про заборону вивозу без дозволу уряду продуктів, зокрема й у Німеччину²⁶.

Водночас РНМ спішила донести до населення інформацію про незмінність соціально-політичного курсу Центральної Ради. Зокрема, МВС було доручено «зробити розпорядження, щоб комісари по селах заявили селянам про те, що поміщиків більше не буде, щоб прочитали їм новий земельний закон і пояснили, що аграрна реформа повинна проводитися в життя земельними комітетами і що всяка самочинність у цьому напрямку буде подавлена збройною силою»²⁷.

9 березня на її засіданні була підтримана пропозиція фракції українських есерів про видання спеціальної відозви Центральної Ради до населення. М. Чечель, один із найближчих до М.Грушевського діячів УПСР, вказував, що «прихід німців вніс тривогу в настрої людності». 12 березня було оповіщено звернення УЦР до українського народу. У ньому наголошувалося на чинності III і IV Універсалів, свободі дій рад селянських і робітничих депутатів, професійних спілок тощо. Значне місце займало роз'яснення статусу німецьких військ. Зокрема, підкреслювалося: «І у все це німці не втручаються, і ніякої зміни в тім не мають робити. Вони приходять як наші приятелі і помічники, щоб допомогти нам у скрутну хвилину нашого життя, і не мають наміру в будь-чому змінювати наші закони і порядки, обмежувати самостійність і суверенність нашої Республіки»²⁸.

Керівництво УЦР та РНМ розуміло важливість роз'яснення громадянам України статусу німецьких та австрійських військ, вимушеності їх запрошення й тимчасовості перебування. Відозви, заяви, повідомлення з цього питання публікувалися в газетах, окремими прокламаціями й навіть були зібрані та видані у вигляді брошури під промовистою назвою «Чого прийшли німці в Україну?». Прикметно, що до цієї добірки були включені й заяви представників німецького командування про умови виведення військ²⁹.

Після повернення до Києва РНМ і Малої ради виявилось, що якраз конкретні умови перебування військ Німеччини й Австро-Угорщини на території України не були виписані на договірному рівні. 9 березня на засіданні уряду з'ясувалося, що спочатку йшлося про використання підрозділів, сформованих з українських військовополонених, але Німеччина й Австрія вирішили послати власні частини. Ніхто з присутніх на засіданні не міг сказати й про межі просування німецько-австрійських військ. Урешті В. Голубович запропонував усе ж з'ясувати «кількість і на яких умовах ми приймаємо їх військо». Домовилися зробити це через німецького військового аташе³⁰.

До середини березня постійні робочі контакти української й німецької сторони були відсутні. Вище німецьке командування в особі генерала А. Лізінгена було заклопотане організацією боротьби з радянськими військами. А начальник штабу генерал В. Гренер лише 16 березня дістав надзвичайно широкі повноваження як військового, так і політичного характеру й зосередив у своїх руках фактичну повноту влади, включаючи й зносини з українським керівництвом. 15 березня до Києва прибув повноважний представник МЗС Німеччини посол А. Мумм фон Шварценштейн³¹. Ці дві постаті вищого німецького істеблішменту й стали репрезентантами німецьких інтересів в Україні. Хоч вони й належали до різних угруповань у вищих владних ешелонах Рейху і розходилися в методах розв'язання «українського питання», проте були абсолютно консолідовані у відстоюванні економічних інтересів Німеччини.

М. Грушевський високо оцінював підписання УНР мирного договору з державами Четверного союзу. Він вважав, що це «мир гідний і почесний, мир демократичний, який вертає Україні її землі, забезпечує міжнародне становище, її грошову систему, і полишає повну свободу в політиці й економічних справах»³². Однак після повернення до Києва М. Грушевський і його колеги із Центральної Ради не вважали вирішення проблем, пов'язаних із перебуванням німецько-австрійських військ, безпосереднім завданням українського парламенту. Цілком ймовірно, що голова вищого законодавчого органу незалежної держави спочатку не бажав прямого спілкування із представниками вищого німецького командування. Зокрема, він відмовив у прийомі В. Гренеру, відіславши його до когось зі своїх заступників. Образа генерала була такою сильною, що він і через три місяці, розповідаючи про цей епізод О. Скоропису-Йолтухівському, так розхвилювався, що у нього вирвалось: «Старий дурень, думав собі, що так можна поводитися з німецьким генералом!»³³.

Діячі Центральної Ради вважали невідкладною справою ратифікацію мирного договору з державами Четверного союзу. Тим більше, що рейхстаг ще 20 лютого більшістю голосів підтримав його укладення. 17 березня договір між Українською Народною Республікою та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною був ратифікований. М. Грушевський з цієї нагоди заявив: «Я щасливий констатувати, що Українська Центральна Рада сповнила це діло, котре вона поставила своїм завданням із перших днів революції: мир без анексій і контрибуцій — досягнений»³⁴.

Наступного дня голова РНМ В. Голубович надіслав ноту урядові Австро-Угорщини, в якій повідомляв про ратифікацію мирного договору від 9 лютого, а також висловив подяку за надану допомогу. Голові українського уряду вже були відомі факти насилля польських поміщиків щодо українських селян Волині при фактичній підтримці австро-угорських військ, однак він про це не згадував, а вибачався за ті природні труднощі, які зустріли на своєму шляху війська союзників³⁵.

Головним центром відносин із німецьким командуванням стала Рада Міністрів, яка доручила вести переговори прем'єру В. Голубовичу. 10 березня відбулися його консультації із полковником Ф. Штольценбергом щодо укладення між державами військової конвенції. Домовилися, що німецькі частини продовжуватимуть наступ проти більшовицьких військ. Щодо умов, на яких мають вестися операції, то у протоколах засідань уряду зазначено, що вони «мають бути викладені у формі писаній»³⁶.

Із подальшим просуванням німецьких та австрійських військ територіями України їхні стосунки з місцевим населенням ставали все більш напруженими. До Центральної Ради й уряду надходили численні скарги на свавілля союзницьких військ, особливо реквізиції продовольства і фуражу. Зокрема, голова Будаївської волосної управи повідомляв Київського повітового комісара Центральної Ради про вилучення німецькими вояками у жителів с. Юрівки «всього, що цінніше», хоч із боку селян ніяких виступів проти німців не було. У сусідній Хотівській волості, особливо в с. Гатному, за донесенням голови управи, німці «все забирають самоправно і без будь-якої плати, убивають і забирають свиней, поводяться дуже грубо і з погрозами»³⁷.

Характерно, що й представники німецького військового командування у своїх рапортах керівництву Східного фронту відзначали наростання спротиву населення проти реквізицій фуражу і хліба аж до збройних виступів. Зокрема, полковник Ф. Штольценберг підкреслював добре ставлення українських урядовців, але вказував, що вони не мають достатньої сили справитися із цим явищем. Загалом уже 10 березня він робить досить невтішний прогноз щодо дієздатності української влади: «Надія, що цей уряд, складений тільки з лівих опортуністів, зуміє організувати тверду владу, досить сумнівна»³⁸.

Розуміючи делікатність свого становища у зв'язку із запрошенням військової іноземної допомоги, чільні діячі Центральної Ради та РНМ УНР деякий час намагалися не надавати розголосу грабіжницькій поведінці німецьких та австрійських військ. Проте втручання німецьких і австро-угорських військ у внутрішньо-українські справи набрало такої гостроти, що майже на кожному засіданні Малої ради її члени вносили відповідні запити. 24 березня Б. Матюшенко (УСДРП) від імені фракції вимагав розслідувати факти насильств польських легіонерів щодо селян Поділля. Ці військові підрозділи входили до складу австро-угорських частин і використовувалися польськими поміщиками для розправи над селянами, повернення майна, реманенту тощо³⁹.

РНМ тільки 22 березня розглянула інформацію про перебування й поведінку іноземних військ. Військовому відомству та МЗС було доручено скласти відповідні зведення та розробити заходи з цього питання. У черговий раз обговорювали проблему укладення конвенції з німецькою

сторонаю щодо перебування їхнього війська. Для підготовки проекту документа була створена комісія, яка мала внести свої пропозиції до РНМ⁴⁰.

21 березня з'явилося розпорядження головнокомандуючого німецькими військами про запровадження на окупованих територіях України законів військового часу та смертної кари. Попри те, що МВС УНР видало роз'яснення про неправомірність дій військової адміністрації союзників, німецькі й австрійські військово-польові суди продовжували виносити смертні вироки щодо громадян УНР. 6 квітня на засіданні Малої ради меншовик М. Балабанов вніс запит щодо засудження австрійцями до страти сімнадцятилітнього одесита. Тільки через тиждень міністр судових справ відповів, що він збирає матеріали, на підставі яких можна буде вжити заходів, щоб такі випадки не допускались. Іншого разу на запит російського есера О. Зарубіна про засудження до смерті цілої сім'ї в Миколаєві міністр внутрішніх справ визнав, що уряд часто не знає про такі факти⁴¹.

Загалом же Центральна Рада і РНМ УНР на посилення агресивності з боку союзних військ реагувала досить пасивно. Причини таких дій керівництва України були породжені кількома чинниками. По-перше, ініціатором запрошення іноземних військ виступила українська сторона і тому мала терпляче чекати завершення їх «визвольної місії». По-друге, не були вироблені договірно-правові умови перебування німецько-австрійських військ в Україні. По-третє, німецьке військове командування швидко переконалося в нездатності керівництва УНР навести лад і спокій у краї власними силами. А без цього Центральні держави не могли реалізувати стратегічні цілі «хлібного миру»⁴².

М. Грушевський доволі неохоче і в досить делікатних виразах визнавав «всякого роду неправильності в поведінці німецьких і австрійських військ», навіть вважав їх неминучими під час військових операцій у чужій країні⁴³. Визнавати власне безсилля було не в його характері, тому він картав ті кола, які намагалися використати запрошення німців для дискредитації української влади. Відомий діяч УСДРП, член УЦР М. Галаган у своїх споминах досить детально описав колізії міжпартійної боротьби навколо запитів щодо втручання німців у внутрішні справи України. Їх неефективність він пояснював досить відверто: «ми не мали змоги силою змусити німців шанувати не на словах, а на ділі суверенність УНР»⁴⁴.

А тим часом німецьке командування все менше зважало на український уряд. 12 квітня газета «Киевская мысль» опублікувала наказ генерал-фельдмаршала Г. Ейхгорна про проведення в Україні весняної сівби, яким німецька військова адміністрація грубо втручалася у внутрішньоукраїнські справи. Фракція українських есерів зажадала від уряду негайних пояснень. М. Грушевський, В. Голубович і М. Ковалевський мали з цього приводу тривалу зустріч із послом А. Муммом. Очевидно розмова була напруженою.

Оскільки наступного дня на засіданні Малої ради М. Грушевський повідомив, що він «у дуже різких виразах осудив цей наказ». Міністр земельних справ М.Ковалевський заявив про намір подати у відставку, оскільки «всякі втручання в мою працю гальмують її, роблять неможливою». Міністр закордонних справ М. Любинський висловив надію, що наказ є непорозумінням і справу можна буде залагодити⁴⁵.

Питання про наказ Г. Ейхгорна гостро обговорювалося 13 квітня на вечірньому засіданні Малої ради. В ухваленій резолюції відзначалося, що наказ є втручанням в українські справи, яке з боку німецького й австро-угорського командування є неприпустимим. Центральна Рада не прийняла відставку М. Ковалевського і доручила йому «широко оповістити всю людність України, що наказ фельдмаршала Г. Ейхгорна не повинен виконуватися»⁴⁶. Голові уряду доручалося направити відповідні ноти протесту берлінському й віденському урядам⁴⁷. За підсумками бесіди з керівництвом УНР посол А. Мумм повідомив МЗС Німеччини: «Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе»⁴⁸.

Одним із найбільш впливових німецьких офіцерів — аналітиків був полковник барон Ф. Штольценберг. Він прибув до Києва одним із перших, ще до приїзду генерала В. Гренера, і став важливим каналом інформування вищого німецького військового командування про ситуацію в Україні. Вже тоді для отримання продовольства він припускав можливість зміни Центральної Ради: «Отримаємо ми хліб від нинішнього уряду, який не може довго утриматися, чи від іншого — це байдуже»⁴⁹.

До такого рішення схилився й генерал В. Гренер, який 23 березня повідомляв Е. Людендорфа, що доки Німеччина підтримуватиме Центральну Раду, буде неможливо забезпечити надходження з України визначеної у Бресті кількості хліба. Він прямо пропонував розглянути можливість заміни соціалістичної Центральної Ради консервативним урядом. Поки військове відомство розмірковувало над пропозиціями В. Гренера, МЗС Німеччини відреагувало на ситуацію більш оперативно. Підсекретар Г. Буше від імені міністра закордонних справ 26 березня застерігав посла А.Мумма від будь-яких різних змін німецької політики в Україні, зокрема й повалення Центральної Ради. Окрім того, МЗС радило, щоб німецькі військові не порушували українського законодавства у сфері землеволодіння. Така позиція зовнішньополітичного відомства відображала настрої лівоцентристських сил у рейхстазі та свідчила про розбіжності у «східній» політиці владних центрів Німеччини⁵⁰.

Генерал В. Гренер подібні підходи у ставленні до Центральної Ради як репрезентанта самостійної держави, з якою Німеччина зв'язана мирним договором, вважав помилковими і продовжував наполягати на зміні українського уряду. При цьому незмінно наводився досить сильний аргумент — доки існу-

ватиме Центральна рада, яку він вважав мішаниною мрійників, ідеалістів і «Katedersozialisten», вивезення хліба з України буде абсолютно неможливим⁵¹.

Посол А. Мумм виявився у досить складній ситуації. З одного боку, він швидко розібрався в реаліях і можливостях української влади, з другого — мав дотримуватися директив МЗС, які вимагали діяти, виходячи з офіційного визнання суверенітету УНР, але забезпечити при цьому хлібний експорт з України до Центральних держав. Уже в кінці березня і МЗС погодився, що справа весняної сівби настільки важлива, що для цього можливо «прийдеться пожертвувати тими чи іншими принципами». Зокрема, послу радили пояснити українському урядові, що наближення посівної вимагає рішучих дій і він мав би видати розпорядження, яке б спонукало власника кожної земельної ділянки обробити її⁵².

Німецьке посольство в Києві переконалося, що вплинути власними силами на соціалістичний уряд Центральної Ради у справі зміни земельної політики, яку А. Мумм називав «комуністичним експериментом», не вдасться. Він звернувся до МЗС Німеччини із проханням терміново відрядити до Києва німецьких політиків та експертів, які б змогли вплинути на місцевий уряд у бік поступової орієнтації вправо. Серед можливих кандидатів для цієї місії він називав «відомого друга української ідеї» П. Рорбаха — впливового публіциста й теолога. Ішлося також про німецьких соціал-демократів Е. Давіда та А. Зюдекума⁵³.

Німецьке посольство намагалося переконати лідерів УНР в утопічності їх соціально-економічних проєктів, зокрема щодо соціалізації землі. Із цією метою посол А. Мумм організував зустріч М. Грушевського та В. Голубовича із членами німецької економічної місії в Києві К. Мельхіором і Г. Відфельдом — відомими банкірами та промисловцями. Двогодинна розмова виявилася безплідною. Окрім того, В. Голубович критикував наказ Г. Ейхгорна про засів полів. А. Мумм відреагував на цей закид дуже різко, нагадавши українським керівникам, «що без нашої військової допомоги ні один з них не залишився б на своїй посаді, а відкликання наших військ потягло б за собою їх вигнання і хаос в країні»⁵⁴. Міністр земельних справ М. Ковалевський також згадував, як А. Мумм і К. Мельхіор доводили йому, що організувати сільськогосподарське виробництво без права приватної власності неможливо. Однак переконаний у своїй ідейній правоті соціаліст-революціонер тільки дивувався «цинізму» німецьких дорадників⁵⁵.

Після цієї зустрічі з вищим керівництвом УНР дипломатичний представник Німеччини вже переконався у необхідності зміни українського уряду. 13 квітня А. Мумм повідомляв МЗС про це як справу принципово вирішену, хоч поки що ні він, ні Й. Форгач, ні генерал В. Гренер ще не знають прийнятної кандидатури для заміни нинішнього уряду. Посол запевняв керівництво МЗС, що він досі цілком лояльно ставився до уряду й

до прем'єр-міністра, як особистості, що вселяла симпатії, але нині змушений ввійти у контакт із більш правими партіями⁵⁶.

А тим часом Ф. Штольценберг і В. Гренер тиснули на вище командування Німеччини, добиваючись згоди на усунення Центральної Ради. Ще й у середині квітня не відкидалася ідея встановлення прямого німецького правління Україною у формі генерал-губернаторства. Однак таке розв'язання проблеми зустрічало різке несприйняття в рейхстазі. Даний підхід А. Мумм вважав «із військової точки зору цілком зрозумілим, а з політичної безумовно небажаним»⁵⁷. Досить вагомим аргументом стримування «яструбів» у військовому командуванні була можливість антинімецьких заворушень в Україні, які не тільки потребуватимуть додаткової військової сили, але й поховають сподівання на вивіз продовольства.

Політичне протиборство у питаннях «східної» політики на вищих щаблях німецької влади деякий час стримувало Берлін від директиви про зміну влади в Україні. Певним гальмівним чинником було й МЗС Німеччини. Коли 17 квітня В. Гренер показав свою телеграму до головнокомандуючого Східним фронтом із черговим наполяганням на скиненні Центральної Ради, то А. Мумм радив не робити цього, називаючи зміну уряду з ініціативи німців при незнанні осіб, які можуть бути висунуті наступниками, „стрибком у безвість»⁵⁸.

На наш погляд, не будучи впевненим у повній гарантії акції, обережний А. Мумм не відкривав усіх карт перед МЗС. Адже у разі невдачі перевороту, тобто проведення його із застосуванням німецької сили, відповідальність падала б на Oberkommando, хоч 13 квітня він уже знав ймовірну дату державного перевороту в Україні. У шифрограмі посол писав до МЗС: «Приводом до зміни уряду поки що може послужити, запланована на 15 квітня за старим стилем (28 квітня — Р.П.) селянська демонстрація проти аграрної політики уряду»⁵⁹.

Соціально-політичною силою, яка мала виступити ініціатором перевороту, були обрані Союз земельних власників, Українська демократично-хліборобська партія та Українська народна громада. Найвпливовіший із них — Союз земельних власників подав генералові В. Гренеру записку, в якій пропонував заміну Центральної Ради призначеним німцями генерал-губернатором, який керував би державою з допомогою місцевої директорії. Німеччина отримувала повні гарантії експорту з України продовольства і сировини.

І все ж німці схилилися до заміни Центральної Ради українським урядом. Близький до німецьких окупаційних кіл український діяч О. Скоропис-Йолтухівський у середині квітня розповідав своєму тестеві Є. Чикаленку, що німці шукають людину широко відому і з доброю репутацією, яка б узялася організувати новий уряд. Вони впевнені, що парламентаризм в Україні треба відкласти років на 5-10, а тепер має бути уряд, котрий «правив би республікою самодержавно»⁶⁰.

Німецькі військові вели активний пошук кандидатури майбутнього правителя України. Безперечно, поза увагою розвідвідділу штабу В.Гренера не могла залишитися діяльність новоствореної організації консервативно-ліберального спрямування — Української народної громади та її лідера П.Скоропадського⁶¹. Саме в той час, коли він намагався дізнатися як можуть поставитися до перевороту німці, вони започаткували з ним контакти.

Приблизно 11 квітня його відвідав один з офіцерів штабу Оберкомандо і повідомив про бажання начальника розвідвідділу майора Гассе зустрітися з ним. Увечері того ж дня П.Скоропадський відвідав майора, який жваво цікавився Українською народною громадою, а також висловив думку про “тодішнє групування всіх політичних класів на Україні”. З цієї бесіди П.Скоропадський виніс враження що його репутація в Оберкомандо вселяє їм повагу. Це надало рішучості в підготовці перевороту⁶².

Наступні зустрічі з майорами Гассе і Ярошем відбулися 13 і 15 квітня. П.Скоропадський вже прямо виклав їм свій план і просив їх дотримуватися нейтралітету і, якщо можна, заблокувати січових стрільців, які несли охорону будинку Центральної Ради. Зрозуміло, що майори не могли дати ніякої відповіді. Але повідомили, що начальник штабу генерал В.Гренер, очевидно, зустріне з ним. П.Скоропадський все чіткіше відчував, що симпатії Оберкомандо схиляються до нього. Адже він мав дві незаперечні переваги — досвідчений бойовий генерал і нащадок українського гетьманського роду. Його належність до великих землевласників була запорукою проведення майбутнім урядом несоціалістичності аграрної політики. Неабияку роль відіграла й наявність у нього військово-політичної організації, здатної виступити інструментом здійснення державного перевороту. Слід зауважити, що німці розглядали й інші кандидатури: Є. Чикаленка — відомого українського діяча поміркованих поглядів, І. Луценка — представника Української партії соціалістів-самостійників, І.Полтавця-Остряницю — одного з організаторів Вільного козацтва.

А тим часом у середині квітня генерал В.Гренер в черговий раз ставить перед командувачем Східного фронту питання про схвалення на найвищому імперському рівні усунення Центральної Ради. Діючи в руслі вказівок МЗС, посол Мумм намагається дещо загальмувати цей процес. Він висловив побоювання, що скинення чинного українського уряду за німецької ініціативи, при незнанні осіб, які можуть бути висунуті наступниками, уявляється йому “стрибком у незвіданість”⁶³.

Посол наголошував, що розуміє генерала В.Гренера: “його військовому духу протирічить той факт, що він, володіючи силою, повинен бездіяльно спостерігати всі спротиви і експерименти цього слабого, утопічно комуністичного уряду, який руйнує країну і перешкоджає здійсненню наших цілей”⁶⁴.

Є підстави гадати, що посол Мумм був більше втаємничений у підготовку військовими перевороту і розгляд можливих кандидатур очільника

майбутнього українського уряду. Однак, досвідчений і обережний дипломат, страхуючись на випадок невдач планованої акції, обмежував інформацію до МЗС та рейхканцелярії. Про це свідчить те місце в шифрограмі від 18 квітня, де йдеться про можливу зміну уряду 28 квітня, на яке призначено “селянську демонстрацію проти аграрної політики уряду”, тобто хліборобський конгрес. Повідомляв він й про вжиття генералом Гренером заходів щодо зміцнення військового гарнізону в Києві⁶⁵.

Німці погодилися з ініціативою УДХП провести даний конгрес у кінці квітня, маючи на увазі кілька суттєвих обставин важливих для безконфліктної зміни влади в Україні. По-перше, це дозволяло випередити дії Центральної Ради, яка призначила відкриття Українських установчих зборів на 12 травня. Переважання серед депутатів представників українських політичних партій могло суттєво ускладнити внутрішньополітичну ситуацію у небажаному для німців напрямку. По-друге, це давало можливість німцям завершити підписання з УНР економічного договору, який би беззастережно прийняв до виконання поставлений ними новий уряд.

23 квітня В. Гренер отримав від Е. Людендорфа довгоочікувану телеграму. У ній йшлося про загострення продовольчої кризи в Німеччині і свободу дій Oberkommando щодо Центральної Ради аж до її повалення. У кабінеті В. Гренера увечері відбулася нарада за участю німецьких та австрійських військових і дипломатів — А. Мумма, Й. Форгача, Ф. Штольценберга, Г. Фляйшмана. Ця п'ятірка й ухвалила остаточне рішення про заміну Центральної Ради. Оскільки зійшлися на кандидатурі П. Скоропадського, то погодилися надати їй відповідну форму державності — гетьманат. Тут же були вироблені й вимоги до майбутнього українського уряду⁶⁶.

Штаб В. Гренера приступив до здійснення державного перевороту в Україні. Документи засвідчують системний характер здійснюваних заходів. Вони мали дві складові — військово-організаційну й політичну. Уже 24 квітня німецький гарнізон Києва отримав наказ на випадок спротиву Центральної Ради, за яким німецькі війська мали зайняти будинки Центральної Ради, уряду, військового міністерства, Генерального штабу, установи зв'язку. Передбачалося також роззброєння українських підрозділів. Ще один наказ стосувався можливого страйку залізничників. Із метою його попередження німецькі частини мали зайняти залізничні станції, майстерні, депо, карати агітаторів і страйкарів та захищати тих, хто бажав працювати⁶⁷.

Цього ж дня увечері В. Гренер запросив до себе в штаб П. Скоропадського і, за словами останнього, запропонував «вислухати проект угоди зі мною». Пункти цієї «угоди» були фактичним ультиматумом: визнати договори Центральної Ради з німцями; врегулювати валютні відносини; встановити правильний контроль за вивозом продовольства; гарантувати отримання продуктів німецькими гарнізонами на місцях; скликати сейм лише

за умови дозволу німецької влади; впорядкувати судочинство; відновити вільну торгівлю; надати відповідні преференції Німеччині на купівлю хліба та сировини. Усі ці умови П. Скоропадський прийняв безвідмовно, хоч пізніше у своїх спогадах інформацію про т. зв. угоду дещо відкоригував.

В. Гренер справив на нього добре враження, особливо через відсутність «бажання скористатися і урвати за будь-що». Генерал усіх карт перед П. Скоропадським не відкривав. Він наполягав, щоб той здійснив переворот силами своїх прихильників при нейтралітеті німецьких військ, хоч дав зрозуміти, що великих безпорядків на вулицях вони не допустять. При цьому, за спогадами П. Скоропадського, кілька разів наголосив: «Ми у ваші справи не втручаємося»⁶⁸.

Це «невтручання» наступного дня, 25 квітня, яскраво продемонстрував наказ фельдмаршала Г. Ейхгорна про введення в Україні німецьких військовопольових судів. У першому пункті наказу зазначено: «Всі порушення проти громадського порядку, всі карні злочини, як і всі карні вчинки проти німецьких і союзних військ, так і усіх належних до них осіб, належать виключно особливому німецькому польовому суду». Окрім того, заборонялися вуличні зібрання та агітація, спрямовані на порушення громадської безпеки. Виконання вимог даного наказу покладалося на штаб 27-го армійського корпусу. Оголошення наказу також було однією з ланок забезпечення державного перевороту⁶⁹. Сюди ж слід віднести роззброєння у ніч з 26 на 27 квітня частин Української дивізії, так званих сірожупанників, сформованої із колишніх українців-військовополонених⁷⁰.

26 квітня наказ Г. Ейхгорна був широко оповіщений, але лише наступного дня РНМ почала обмірковувати форму реагування на грубе втручання німців у внутрішні справи України. Міністри М. Любинський, Г. Сидоренко пропонували вдатися до рішучих дій — вимагати відкликання генерала Г. Ейхгорна, посла А. Мумма, або й виводу німецького війська. Українські урядовці перебували в полоні ілюзій, що діїOberкомандо можуть бути засуджені рейхстагом, що вони не відбивають позицію німецького уряду тощо. До того ж обговорення цього вкрай складного питання проходило в умовах урядової кризи. Міністри — члени УПСФ С. Шелухін, І. Фещенко-Чопівський і В. Прокопович, мотивуючи свої дії нездатністю уряду до праці, залишили посади. За таких обставин обговорення ситуації у зв'язку з наказом Г.Ейхгорна перенести до Центральної Ради.

Майже весь день 27 квітня на засіданнях фракцій тривали гострі дискусії щодо сучасного політичного моменту. Пленарне засідання відкрилося о 21 годині. Спочатку йшлося про довибори в Установчі збори, про проект Конституції УНР, справи національних міністерств. Нарешті, слово для доповіді взяв прем'єр В. Голубович. Він спробував пояснити причини запрошення німецько-австрійських військ. Коментував заходи уряду у відповідь на перший наказ Г. Ейхгорна про засів полів, намагався довести,

що такі дії німецького командування засуджуються більшістю рейхстагу⁷¹. Торкнувся він і інциденту із викраденням близького до німецьких кіл київського банкіра А. Доброго, стверджуючи, що німці даремно підняли гвалт, оскільки той ніякого юридичного відношення до них не має⁷².

Дебати у Малій раді щодо наказу Г. Ейхгорна, а насправді про політичну ситуацію, продовжувалися й 28 квітня під головуванням М. Грушевського. Промови членів ради були войовничими, засуджували німецьке командування, вимагали вжити таких дій, «щоб у пана Ейхгорна відпала охота розпоряджатись надалі нашим внутрішнім життям» (М. Порш). Б. Мартос говорив: «нехай генерал Ейхгорн знає, що йому прийдеться тут держати не 300 тис, а 3 млн. війська»⁷³. Із довгою промовою виступив В. Винниченко, який нещодавно повернувся до Києва. Вона була сповнена національного пафосу і соціалістичної риторики, на кшталт: «тільки гармонізація соціальних інтересів із національними дасть ту непереможну силу, якої жодні німці не поборють»⁷⁴.

Аналіз змісту промов переконливо доводить, що члени Центральної Ради не усвідомлювали всієї глибини конфлікту з німецьким командуванням, сподівалися, що загроза зриву щойно укладеного економічного договору змусить керівництво Німеччини «приструнити» чільних військовиків в Україні, наївно покладалися на підтримку з боку німецьких соціал-демократів у парламенті тощо. Лише зрідка лунали більш тверезі міркування. Той же М. Порш визнавав, що причиною втручання німців у внутрішні справи були «розвал і безсилля державної власті, які у нас запанували останніми часами». А О. Зарубін оцінював ситуацію ще реальніше: «Можна з упевненістю сказати, що приказ Г. Ейхгорна було обмірковано й затверджено попереду в політичному відділі Генерального штабу в Берліні. До кого ж тепер звертатись нам?»⁷⁵.

Завершити депутатам цю безплідну полеміку допомогли самі німецькі вояки, здійснивши неочікуване вторгнення до зали засідань, де розігралася хрестоматійно відома сцена з командою «Хенде хох!» і принизливим обшуком та арештом кількох українських урядовців. Поза всіляким сумнівом, ця демонстрація німецької сили також була одним із елементів Гренерового плану підготовки перевороту. Вона ставила за мету деморалізувати членів Ради, зламати їхню волю до спротиву. А намагання заарештувати міністрів військових і внутрішніх справ — позбавити керівництва силові відомства⁷⁶.

А тим часом, переконавшись у підтримці німецького командування, П. Скоропадський розгорнув активну підготовку до здійснення державного перевороту. Військовий штаб очолив генерал В. Дашкевич-Горбацький, велося формування офіцерських загонів, постачання зброї. Правник О. Палтов готував проекти установчих документів нової влади. Одночасно визначалися кандидатури до складу нового уряду, який мав очолити діяльний член УНГ М. Сахно-Устимович. Пізніше у спогадах гетьман напише: “28-го квітня мені нічого не приходилося робити, все вже було

готове”. Майбутній гетьман поїхав до пам’ятника Володимирові Великому, де сказав собі: “Будь що буде, але піду чесно. Зумію допомогти країні — буду щасливий, не впораюся — совість моя чиста: особистих цілей у мене нема”⁷⁷. Увечорі в будинку Безаків, де мешкав П.Скоропадський, архієпископ Никодим (Кротков), утаємничений у справу державного перевороту, благословив майбутнього гетьмана. Наступний день мав стати переломним не тільки в його долі, але й української державності.

Не дивлячись на інцидент з німецькими військовими, 29 квітня Центральна Рада зібралася на своє засідання, не підозрюючи, що воно виявиться останнім. Більше того, зранку уряд додатково виділив 25 млн. на її утримання⁷⁸. Мала рада вирішила направити до посла А. Мумма делегацію на чолі з В. Голубовичем, давши повноваження у разі необхідності заявити про готовність нинішнього уряду піти у відставку, а новому — Центральна Рада доручить переглянути земельний закон із метою пристосування його до потреб життя⁷⁹.

В очікуванні повернення делегатів М. Грушевський доповів, що опівночі його відвідав полковник Ф. Штольценберг, якому він висловив рішучий протест. Вторгнення у приміщення Ради військових той пояснив пошуком організаторів викрадення банкіра А. Доброго. Голова Ради також повідомив, що вже повернуті деякі документи, вивезені німцями. Хронікер газети «Киевская мысль» у звіті про дане засідання УЦР писав: «Заяву М.С. Грушевського члени Ради вислухали мовчки»⁸⁰.

Члени Ради поспішно відразу у трьох читаннях ухвалили Конституцію УНР — «Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки» як типово парламентської республіки. А тим часом повернулися посланці Ради до німецького посольства. В. Голубович доповів, що на всі їхні заяви і пропозиції барон А. Мумм відповів сакраментальною фразою: «Zu spat!» (пізно)⁸¹. Це й була остання крапка у стосунках Центральної Ради, а фактично молодій УНР, з провідними державами Четвертого союзу. Тримісячний альянс української демократичної республіки із застарілими центральноевропейськими монархіями завершився її фіаско.

Цього ж дня, 29 квітня близько 11-ї години у цирку Петра Крутикова «Ніпро Паласе» розпочав роботу Хліборобський конгрес, на який прибули понад 6 тис. делегатів. У літературі називаються різні дані про кількість учасників, проте очевидно, що це був представницький форум власницьких верств, рішуче налаштованих проти соціальної політики Центральної Ради. Провідну роль на ньому відіграло керівництво Союзу земельних власників, яке взяло на себе не тільки матеріальне забезпечення делегатів, оренду приміщення, але й реалізацію порядку денного, вірніше сценарію, кульмінацією якого мало стати проголошення генерала П.Скоропадського гетьманом України. Поза сумнівом, такий сценарій існував і був динамічно реалізований президією конгресу і, зокрема головуєчим — одним з лідерів СЗВ, колишнім царським

губернатором Бессарабії М. Вороновичем. Події розвивалися так стрімко, що критика Центральної Ради невдовзі змінилася настійними вимогами “сильної влади”, “диктатора” і, нарешті скандуванням “Гетьмана треба!”.

П.Скоропадський стверджує у спогадах, що взяття влади планувалося на 30 квітня, але з огляду на отриману інформацію про хід конгресу він вирішив, що настав час діяти. Збройні загони отримали наказ про виступ, не очікуючи ночі. Сам генерал прибув на зібрання і урочисто був проголошений гетьманом усієї України. У відповідь він виголосив коротку промову: “Не для власної користі я беру на себе тягар тимчасової влади. Ви самі знаєте, що скрізь шириться анархія і що тільки тверда влада може навести порядок. На вас, хлібороби, і заможні кола населення я буду спиратись і молю Бога, щоб Він дав нам сили та твердість урятувати Україну”. Незабаром на Софійському майдані відбувся велелюдний молебень про “дарування влади над Україною гетьманові Скоропадському”⁸².

Упродовж ночі основні державні установи були взяті під контроль загонами прихильників нової влади, які майже не зустріли збройного опору. Центральна Рада не проявила жодної волі до спротиву організаторам державного перевороту. Військового міністра О.Жуковського напередодні заарештували німці, міністр внутрішніх справ М.Ткаченко змушений був від них переховуватися. Начальник Генерального штабу О.Сливинський, командир охорони споруди Центральної Ради М.Аркас перейшли на бік гетьмана. Січові стрільці стали на позиції нейтралітету і були роззброєні.

Вранці 30 квітня П.Скоропадський переїхав з помешкання Безаків до колишнього будинку губернатора, який на сім з половиною місяців став не просто гетьманським палацом, а епіцентром державно-політичного життя Української Держави.

Отже, історична реконструкція передумов, основних рушіїв та перебігу квітневого 1918 р. державного перевороту в Україні дозволяє зробити наступні висновки. Саме складний перебіг подій світової війни відкрив Україні можливість державно-національного самовизначення. УНР проголосила незалежність і стала суб’єктом міжнародного права, уклала з державами Четвертого союзу мирний договір. Німецькі офіційні кола, усвідомлюючи, що саме вони детермінували появу суверенної УНР, не розглядали її як самодостатнього і рівноправного партнера.

Небажаний розвиток військово-політичної ситуації, створеної більшовицькою експансією, змусив Україну запросити термінової військової допомоги Центральних держав. Поспішність, з якою ті відгукнулися на прохання нової союзниці, була зумовлена насамперед потребами розв’язання продовольчої проблеми, життєво необхідної для продовження ними війни.

Суттєва зміна внутрішньополітичної ситуації в Україні не позбавила провід Центральної Ради намірів продовжувати соціалістичні перетворення,

особливо в галузі земельних відносин. Догматизм соціальної політики УНР інспірував гострий конфлікт між селянами і землевласниками. Приватно-власницька ідеологія поміщиків була зрозумілішою та ближчою німецькому офіцерству.

Члени уряду В. Голубовича як головні репрезентанти України у відносинах із союзниками, виявилися не тільки недосвідченими управлінцями та політиками, але й слабкими аналітиками. Військова конвенція так і не була укладена, породжуючи не тільки нові хвилі німецько-австрійських реквізицій, але й селянського спротиву, ототожнення окупантів із українською владою, яка їх привела. Упевненість у тому, що гостра потреба німців у продовольстві робить уряд УНР незамінним, як і сподівання на підтримку німецьких парламентарів-соціалістів, також були ілюзорними.

Безплідність спроб німецьких військових і дипломатичних чинників повернути кермо соціального курсу УНР вправо, зростаючий скептицизм щодо здатності українського центрального уряду оволодіти ситуацією на місцях, а відтак і пряма загроза зриву експортних поставок з України, все більше підштовхували вище німецьке військове командування до необхідності зміни Центральної Ради.

Не зважаючи на принадливу для Оберкомандо спокусу розв'язати українську проблему введенням прямого імперського правління, його керманічі, з огляду на можливий внутрішній і міжнародний резонанс, вирішили провести зміну уряду УНР шляхом державного перевороту, формально здійсненого опозиційними внутрішніми силами.

З цією метою була використана консолідація приватновласницьких кіл, зокрема структури СЗВ, УДХП, УНГ. Вибір майбутнього глави держави припав на відомого військового діяча, великого землевласника, нащадка гетьманського роду П.Скоропадського. Очевидно, саме з цим значною мірою був пов'язаний і вибір державної моделі у формі гетьманату.

¹ Дацків І. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917-1923 рр. — Тернопіль, 2009. — С. 204–205.

² Грушевський М. По шкоді // Літературно-науковий вістник. — Т. 172 (Кн. XII, грудень). — 1918. — С.33-34.

³ Винниченко В. Відродження нації. — Ч. III. — Київ; Відень, 1920. — С.15-16.

⁴ Христюк П. Замітки і матеріали з історії української революції: В 4-х т. — Т.3. — Прага, 1921. — С. 9-10; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921. — К., 2003. — С.60.

⁵ Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. — Т II. — К., 2002. — С.31.

⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — К., 1992. — С.489.

⁷ Крип'якевич І. Велика історія України. — Львів; Вінніпег, 1948. — С.786.

⁸ Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. — М.,1996. — С.42-44; Тичина В. Борьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918 р. — Х.,1969. — С.21.

⁹ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. — К., 1993. — С. 141.

¹⁰ Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. — К., 1993. — С. 123.

¹¹ Субтельний О. Україна: історія. — К., 1993. — С. 435.

¹² Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівний нарис. — К., 2003. — С. 12-13.

¹³ Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — С. 468–469.

¹⁴ Гнатюк С. Аналіз причин державного перевороту 29 квітня 1918 р. в українській зарубіжній історіографії (1920-1990 рр.) // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. — К., 1998. — С. 131–133.

¹⁵ Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. — К., 1999.

¹⁶ Дмитришин В. Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. — 1994. — № 1. — С. 104–120.

¹⁷ Кришина Н. Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 році — К., 2006.

¹⁸ Несук М. Зазн. праця. — С. 131.

¹⁹ Гофман М. Записки и дневники. 1914 — 1918. — Ленинград, 1930. — С. 137.

²⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х т. — Т. 2. — С. 153-154.

²¹ Несук М. Зазн. праця. — С. 134-135.

²² Народня воля. — 1918. — 1 березня

²³ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — С. 18.

²⁴ Минц И. Год 1918-й. — М., 1982. — С. 433.

²⁵ Освободительная война... — С. 17.

²⁶ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 174-175.

²⁷ Там само. — С. 177.

²⁸ Там само. — С. 197 — 198.

²⁹ Чого прийшли німці в Україну? Офіційні повідомлення, думки, розмови. — К., 1918.

³⁰ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 184–187.

³¹ Там само. — С. 188.

³² Грушевський М. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. — С. 73.

³³ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. 2. — С. 154.

³⁴ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 213.

³⁵ Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1918. — С. 109; Освободительная война... — С. 21-22.

³⁶ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 192.

³⁷ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — С. 14, 18.

³⁸ Там само. — С. 16.

³⁹ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 224.

⁴⁰ Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1918. — С. 113.

⁴¹ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 272.

⁴² Там само. — С. 283.

- ⁴³ Грушевський М. На порозі нової України. — С.185.
- ⁴⁴ Галаган М. З моїх споминів. — К., 2005. — С. 346.
- ⁴⁵ Українська Центральна Рада. — Т.2. — С.271-272.
- ⁴⁶ Українська Центральна Рада. — Т.2. — С.273.
- ⁴⁷ Там само. — С.347.
- ⁴⁸ Крах германської окупації на Україні. — С. 23 — 25.
- ⁴⁹ Дмитришин В. Зазн. праця. — С.107.
- ⁵⁰ Там само. — С.108.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Крах германської окупації на Україні. — С.30 — 31.
- ⁵³ Там само. — С.38.
- ⁵⁴ Крах германської окупації на Україні. — С.38.
- ⁵⁵ Ковалевський М. При джерелах боротьби. — Інсбрук, 1962. — С.46.
- ⁵⁶ Крах германської окупації на Україні. — С.43.
- ⁵⁷ Там само. — С.44.
- ⁵⁸ Там само. — С.45.
- ⁵⁹ Там само. — С.47.
- ⁶⁰ Чикаленко Є. Щоденник. — Т.2. — С.12.
- ⁶¹ Геращенко Т. Українська народна громада // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. — Вип. 4. — 2000. — С.196-213.
- ⁶² Скоропадський П. Спогади. — С.140.
- ⁶³ Документи о разгроме немецких оккупантов на Украине в 1918 году. — С.72.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Там само. — С.73.
- ⁶⁶ Дмитришин В. Зазн. праця. — С.112.
- ⁶⁷ Там само. — С.113.
- ⁶⁸ Скоропадський П. Спогади. — С.148.
- ⁶⁹ Крах германської окупації на Україні. — С.52.
- ⁷⁰ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С.310.
- ⁷¹ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С.312-313.
- ⁷² Там само. — С.314-317.
- ⁷³ Там само. — С.318.
- ⁷⁴ Там само. — С.322.
- ⁷⁵ Там само. — С.318, 320.
- ⁷⁶ Там само. — С.324-325.
- ⁷⁷ Скоропадський П. Спогади. — С.153
- ⁷⁸ Там само. — С.325.
- ⁷⁹ Там само. — С.326.
- ⁸⁰ Там само. — С.327.
- ⁸¹ Там само. — С.329-330.
- ⁸² Савченко В. Павло Скоропадський — останній гетьман України. — С.137-138